

مفاخر میراث فرهنگی ایران ۶ رایت منصور
جشن نامه دکتر سید منصور سید سجادی

به کوشش شاهین آریامنش

به نام خداوند جان آفرین

مفاخر میراث فرهنگی ایران (۶)
رایت منصور
جشن نامهٔ دکتر سید منصور سید سجادی

به کوشش
دکتر شاهین آریامنش



۱۴۰۱

سرشناسه	: آریامنش، شاهین، ۱۳۶۳ -
عنوان و نام پدیدآور	: رایت منصور: جشن نامه دکتر سیدمنصور سیدسجادی / به کوشش شاهین آریامنش ؛ [برای] مرکز معرفی فرهنگی.
مشخصات نشر	: تهران: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۱۴۰۱.
مشخصات ظاهری	: ۴۸۲ ص:، مصور، جدول.
شابک	: 978-622-5684-12-6
وضعیت فهرست‌نویسی	: فیبا
عنوان دیگر	: جشن نامه دکتر سیدمنصور سیدسجادی.
موضوع	: سیدسجادی، سیدمنصور، ۱۳۲۷ - - یادنامه‌ها
موضوع	: سیدسجادی، سیدمنصور، ۱۳۲۷ -
موضوع	: باستان‌شناسان -- ایران -- مرگ‌شناسانه
Archaeologists -- Iran -- Biography	
Archaeology -- Addresses, essays, lectures	باستان‌شناسی -- مقاله‌ها و خطابه‌ها
شناسه افزوده	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری. مرکز معرفی فرهنگی
شناسه افزوده	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
شناسه افزوده	: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری
Tourism & Research Institute of Cultural Heritage	
رده بندی کنگره	: CC1۱۵
رده بندی دیویی	: ۱۰۹۲/۹۳۰
شماره کتاب‌شناسی ملی	: ۸۷۷۸۲۶۴
اطلاعات رکورد کتاب‌شناسی	: فیبا



مرکز معرفی فرهنگی و گروه پژوهشی باستان‌کاوی تیسافرن

رایت منصور

مفاخر میراث فرهنگی ایران (۶)، رایت منصور، جشن نامه دکتر سیدمنصور سیدسجادی

به کوشش: شاهین آریامنش

عکس جلد: مدیا رحمانی

چاپ و صحافی: نقش

شمارگان: ۱۱۰۰ نسخه

چاپ اول: ۱۴۰۱

قیمت: ۱۸۰۰۰۰ تومان

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۵۶۸۴-۱۲-۶

ناشر: پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تمام حقوق برای ناشر محفوظ است.

نشانی: تهران، خیابان امام خمینی، ابتدای خیابان سی تیر، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری

تلفن: ۶۰-۶۶۷۳۶۴۵۲-۲۱ دورنگار: ۲۱-۶۶۷۳۶۷۸۸

تارنما: www.richt.ir رایانامه: cep@richt.ir

فروشگاه الکترونیکی کتاب: www.richtbook.ir

فهرست

- پیشگفتار ۷
- رایت منصور | شاهین آریامنش ۹
- آثار پژوهشی دکتر سید منصور سید سجادی ۱۱
- آثار باستانی دروازه آسیا (گزارش مقدماتی بررسی باستان‌شناختی شهرستان قصر شیرین) | علی هژبری ۴۳
- نگرشی بر گذر استقرار عشایر کوچ‌نشین دشت سرگچینه | مریم فتاحی پور و میثم گردی ۶۳
- عوامل مؤثر در شکل‌گیری و فروپاشی تمدن‌ها در سیستان | رضا مهرآفرین ۸۳
- شهرسوخته و نقش آن در شکل‌گیری فرهنگ بلخی- مروی | فرشید ایروانی قدیم و حامد طهماسبی زاوه ۱۰۱
- مطالعه تغییر و تحولات آداب و رسوم شهرسوخته براساس سنت تدفین | زهرا رجیبون ۱۱۳
- تفکیک جنسیتی کارگران دوه‌آغازیلامی در اواخر هزاره چهارم پیش از میلاد در ایران | روح‌الله یوسفی زشک، مرتضی حصارى، سعید باقى‌زاده و دنیا اعتمادى‌فر ۱۲۹
- مروى کلی بر ظرف بیکرک‌های گاو شهرسوخته | سعید پارسائیان ۱۴۷
- سیموروم، لولوبوم و گوتیوم؛ سرنخی جدید از حضور فرمانروایی بین‌النهرینی در پیرامون کوه بمو، ازگله- کرمانشاه | سجاد علی‌بیگی، شهرام علی‌یاری، جان مک‌گینیس و ناصر امینی‌خواه ۱۶۱
- پژوهشی بر پیکره‌های کامل دوران آشور نو | ایرج رضائی ۱۸۱

- تاریخ‌گذاری سنگ‌نگاره‌های سراوان (جنوب شرق ایران) بر پایه شواهد باستان‌شناختی | حسین مرادی، مجتبی سلطانی و حسین سرحدی دادیان
۲۱۳
- قبری از لور بالاجوق، ارومیه | بهروز خان‌محمدی و علی صدرائی
۲۳۵
- بررسی آثار معماری نویافته در دامنه تپه زیویه؛ کردستان آیا بنای خشتی زیویه یک مجموعه بزرگ‌تر است؟ | سیروان محمدی قصریان و علی هژبری
۲۴۹
- جایگاه الهه‌های اورارتویی در فرهنگ اورارتوها | مریم دارا
۲۶۵
- آتشکده ساسانی کلگه چرداول ایلام | علی نوراللهی
۲۸۳
- نظر برخی از باستان‌شناسان و محققان درباره دخمه‌گذاری به شیوه عرضه‌داشت در مقابل لاشخورها مهدی رهبر
۳۴۱
- یادداشت‌هایی درباره شرق ایران در دوره پس از هخامنشیان، اشکانیان و ساسانیان: ارزیابی جدید و اولیه درباره کاوش‌های ایزمئو در قلعه تپه و قلعه سام در سیستان | جولینو مارسکا، ترجمه آزاده آزادی‌نژاد
۳۷۳
- بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان با استناد به منابع سکه‌شناسی مجید حاجی‌تبار
۳۸۳
- کاروانسرای نویافته جمال‌آباد ارومیه و بازبینی مسیر جاده ابریشم در آذربایجان غربی | بهروز خان‌محمدی و علی صدرائی
۴۰۷
- گزارش فصل سوم کاوش باستان‌شناختی محوطه کهنک شهرستان سریشه | محمد فرجامی و علی اصغر محمودی‌نسب
۴۲۵
- واکاوی کتیبه نویافته مسجد کرمانی (مجموعه آرامگاهی شیخ احمد جام) | فرامرز صابرمقدم
۴۴۵

بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان با استناد به منابع سکه‌شناسی

مجید حاجی تبار

دکتری باستان‌شناسی و کارشناس مؤسسه فرهنگی موزه‌های بنیاد مستضعفان

چکیده

مسکوکات علویان تبرستان وسیله‌ای مؤثر و کارآمد برای شناخت قلمرو جغرافیایی و اوضاع سیاسی و رویکرد مذهبی آنان است. حسن بن زید اولین سکه را در سال ۲۵۰ ه.ق برای نشان دادن استقلال خود ضرب کرد و از آن پس جانشینان او نیز به نام خود سکه ضرب کردند. ضرب سکه علویان تبرستان رسماً تا سال ۳۴۰ ه.ق ادامه داشت. نام محل ضرب بر سکه نقرشده و نشان از توسعه جغرافیایی آنان در نزد رقا دارد. اصطکاک مذهبی و سیاسی اولین حکومت محلی شیعه زیدی با خلافت تسنن عباسی طبق گفته منابع روشن است. پرسش این پژوهش این است که تعارض مذکور چه نمودی بر مسکوکات آن سلسله و حکومت محلی دارد؟ حکومتگران علوی تبرستان سیاست مذهبی خود را که برگرفته از نگرش ایدیولوژیک تشیع نسبت به حکومت خلفا بوده است در مسکوکات بازتاب داده و محتوای آن حقانیت خاندان علوی و خویشاوندی محکم با پیامبر اسلام (ص) است. این مقاله تلاش دارد تا با تحلیل و مطالعه کتیبه‌های مسکوکات علویان رویکرد مذهبی-سیاسی آنان را روشن‌تر سازد. برای رسیدن به این هدف ضمن ارائه توصیفی از وضعیت سیاسی به معرفی و تحلیل شعایر مذهبی کتیبه‌های علویان پرداخته شده است. وسعت جغرافیایی حکومت علویان که گاهی از نیشابور تا رودسر امروز را شامل می‌شده با سکه‌های حاوی نام ضربخانه‌ها

مکشوف می‌گردد. مخالفت مذهبی علویان با خلفای عباسی که سیاست مذهبی آنان را شامل می‌شده به‌صراحت بر سکه‌ها آمده است.

واژه‌های کلیدی: مسکوکات، علویان تبرستان، بازخوانی تاریخ، جغرافیای سیاسی

مقدمه

تبرستان در پس کوه‌های بلند البرز برای بیگانگان سرزمینی غیرقابل نفوذ و تسخیرشده بود. بلندی البرز ضمن ایجاد موانع طبیعی، اقلیمی مرطوب و سرسبز برای بخش هامونی به ارمغان آورد که کشاورزی و دامداری را تسهیل کرد. مسیرهای کوهستانی صعب و جنگل‌های انبوه، گذر بیگانه به این خطه را ناامن کرده بود. با این اوصاف، زمینه استقلال سیاسی و فرهنگی این خطه فراهم بود. در آغازین سال‌های هجری با انقراض سلسله ساسانیان، چند سلسله محلی مستقل شکل گرفت که مهم‌ترین آنان گاوبارگان دابویی، قاروندیان، پادوسپانیان و باوندیان بودند. هر یک بر بخشی از تبرستان حکمرانی داشتند. پس از فتح تبرستان در زمان منصور عباسی (۱۳۶-۱۵۸ ق) امرای عرب بر این خطه حاکمیت یافتند. با بنیاد حکومت طاهریان (۲۰۵-۲۵۹ ق) در شرق ایران، تبرستان بخشی از حوزه حکومتی عمال طاهری شد. فشار مالیاتی سلیمان بن عبدالله و محمد بن اوس از عاملان و کارگزاران طاهری، موجب شورش و ناخشنودی مردم رویان، کلار و چالوس شد (معطوفی، ۱۳۹۲: ۱۳۷ و مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۷۹). با گسترش قیام، مردم از محمد بن ابراهیم یاری خواستند که وی داماد خویش حسن بن زید را برای رهبری معرفی کرد. علویان زیدی به رهبری حسن بن زید در سال ۲۵۰ هجری بر تبرستان دست یافتند.

با بنیان حکومت علویان ضرب سکه آغاز شد. بر سکه‌های امیران علوی اشعار مذهبی و آیات قرآن و نام و نسب امراء و محل و سال ضرب آمده است. سکه‌هایی که مهم‌ترین ماده فرهنگی برجای مانده برای شناخت حقایق اجتماعی، سیاسی، اقتصادی، جغرافیایی و هنری زمان خویش است. متن نوشته‌های مذهبی و آیات قرآن کریم بیانگر عقاید و گرایش‌های امیران علوی است. نام و نسب و مدت زمان حکمرانی امیران نیز با تعمق در مسکوکات قابل بازشناسی است. سکه‌ها و وزن و جنس آنها ضمن بیان شرایط سیاسی، اوضاع اقتصادی و پولی را نشان می‌دهد. ضرب سکه‌ها به نام سرداران و فرماندهان نظامی که مأمور فتح و گشایش قلمرو جدید بوده‌اند، نشان از ساختار حکومتی و سیاست امیران این سلسله است. نام‌جای‌های منقور بر سکه‌ها حدود و ثغور سلسله

علویان در شرایط مختلف سیاسی را بازگو می‌کند. ضرابخانه‌های آمل، نیشابور، قزوین، محمدیه، جرجان و هوسم گستره جغرافیای سیاسی علویان را نمایش می‌دهد. تاریخ‌های ضرب و نام‌جای‌های مسکوکات نشان از تغییر و تطور حکمرانان دارد. با این وصف سکه‌ها، ابزاری متقن برای شناخت اوضاع سیاسی و جغرافیایی این دوره در تبرستان است.

این پژوهش جستاری بر سکه‌های علویان تبرستان برای بازخوانی تاریخ و جغرافیای سیاسی این عصر است. سخن بنیادین این گفتار شناخت نام‌جای‌های ضرب سکه و مقایسه و تطبیق آنها با منابع تاریخی برای تعیین حدود و ثغور جغرافیایی حکمرانان علویان تبرستان است. نیز سکه‌ها به‌عنوان ابزاری برای شناخت تاریخ سیاسی مورد مطالعه و بررسی قرار گرفته است. در مباحث سکه‌شناسی متعارف و معمول تمام ویژگی‌ها و خصوصیات سکه اعم از وزن، جنس، نوشته، نقش، شکل و تزیینات و علائم مورد توجه قرار می‌گیرد. مضامین و محتوای کتیبه‌های مسکوکات قابلیت بررسی و تجزیه و تحلیل اوضاع سیاسی و جغرافیایی را دارد. اسامی ضرابخانه‌ها و امیران و تاریخ‌های ضرب برای شناخت تاریخ و جغرافیای سیاسی هدف اصلی این تحقیق است. برای شناخت بهتر جغرافیا و تاریخ سیاسی این عصر سکه‌های هر یک از امیران به تفکیک مطالعه و بررسی شده است تا ضمن شناخت سیاست امراء، حدود و ثغور پادشاهی آنها مشخص شود. سخن اصلی، بررسی کتیبه‌های مسکوکات و مقایسه و تطبیق آن با منابع تاریخی است تا شناختی مستند برای بازسازی قلمرو و سیاست‌های حکومتی به‌دست آید.

مختصری از تاریخ و جغرافیای تبرستان

جغرافیا و اقلیم، مهم‌ترین عامل شکل‌گیری حکومت علویان زیدی در تبرستان بوده است. در پناه کوه‌های بخش کوهستانی و جنگل‌های انبوه و پوشش گیاهی حجیم بخش هامونی، سرزمینی امن برای بومیان و شورش‌های مورد حمایت آنها شکل گرفت. تبرستان باریکه‌ای غنی با رود و باران فراوان است که زندگی در آن دشوار است (مقدسی، ۱۳۶۱: ۵۱۹). حد شرقی آن طمیس (ابن رسته، ۱۳۶۷: ۱۷۶) و حد غربی آن چالوس است (حدود العالم، ۱۳۶۷: ۱۴۴). شهرهای بخش هامونی رویان، آمل، ساریه، شالوس، لارز و ویشیرز، طمیس و کلار است (ابن خردادبه، ۱۳۷۰: ۹۶) که کشاورزی در آن رونق دارد (استخری، ۱۳۶۸: ۱۶۸). بخش کوهستانی پوشیده از درختان بلند و بیشه‌زار و فراخ‌نعمت است (ابن حوقل، ۱۳۴۵: ۱۱۹) و مردم آن در چمنزارهای ارتفاعات دام پرورش می‌دهند (بارتولد، ۱۳۷۲: ۲۳۳) که با انبوه درختان جنگلی پوشیده است (لسترنج، ۱۳۳۷: ۳۹۸) دریا و کوه،

انزوای سیاسی و آسیب کمتر تبرستان (پرگاری و ترکمنی، ۱۳۷۸: ۱۱۴) و استقلال این سرزمین را به دنبال داشت (یعقوبی ۱۳۴۷: ۵۲). مردمی که در جنگاوری مهارت داشتند و برای همین کسی داوطلب سرکوبی آنها نمی‌شد (قزوینی، ۱۳۶۶: ۲۱۸). امنیت حاصل از اقلیم و جغرافیای منطقه و دشمنی مشترک بومیان و سادات علوی زیدی با تسلط خلفای عباسی در شکل‌گیری حکومت آنان مؤثر بوده است. وضع اختصاصی طبرستان به همان اندازه که برای پذیرش پناهندگان مناسب بود، شرایط اخراجشان را نیز آسان می‌کرد (حکیمیان، ۱۳۴۸: ۷۵).

علویان بنا به ضرورت‌های سیاسی چند بار به تبرستان مهاجرت کردند که نخستین آنها آمدن یحیی بن عبدالله بن حسن بن حسن (ع) به دیلم بود (مسعودی ج ۲، ۱۳۷۰: ۳۴۷ و یعقوبی، ۱۳۶۶: ۴۱۷ و فخری، ۱۳۶۷: ۲۶۵) و به دنبال آن گروه زیادی از سادات به طبرستان و دیلم آمدند. عامل دیگر ورود علویان به تبرستان در زمان ولایتعهدی و شهادت امام رضا (ع) است. پس از شهادت امام رضا (ع) به دست مأمون، سادات به کوهستان‌های دیلم و تبرستان پناه بردند (مرعشی، ۱۳۶۸: ۱۲۷ و آملی، ۱۳۱۳: ۶۲) و برخی از پناهجویان در این منطقه ماندند (رابینو، ۱۳۶۵: ۳۶) حضور سادات علوی سبب آشنایی و علاقه‌مندی مردم تبرستان و حتی حاکمان محلی نسبت به آنها شد (الشامی، ۱۳۶۷: ۲۰۶). از سوی دیگر سیاست‌های ظالمانه عوامل طاهری، محمد بن اوس و سلیمان بن عبدالله طاهری در تهییج مردم و شکل‌گیری حکومت علویان زیدی عاملی مؤثر بود. بدین‌سان در سال ۲۵۰ هجری نهضت علوی به‌دست حسن بن زید در طبرستان شکل گرفت (آملی، ۱۳۱۳: ۶۹). با مرگ حسن بن زید در ۲۷۰ هجری (پرگاری، ۱۳۸۹: ۱۳۹) برادرش محمد به خلافت او منصوب شد. وی هدایای سخاوتمندانه برای علویان بیرون از قلمرو خویش فرستاد و در نزد شیعیان محبوبیت یافت (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۸۰). محمد در جنگی به یوم جمعه ماه شوال سنه ۲۷۸ ق مقتول شد و سر بریده‌اش را به بخارا نزد اسماعیل سامانی فرستادند (مسعودی، ۱۳۴۴: ۶۵۲) پس از آن تبرستان به مدت ۱۳ سال زیر نظر سامانیان قرار گرفت. حسن و محمد بن زید از سادات حسنی بودند (معطوفی، ۱۳۹۲: ۱۳۷).

حسن بن علی ملقب به ناصر کبیر و ناصر الحق در سال ۳۰۱ ق به خونخواهی قیام کرد و دست‌نشانده سامانیان را شکست داد و دولت علویان را دوباره برقرار ساخت. وی در سال ۳۰۴ ق در گذشت (پرگاری و ترکمنی، ۱۳۷۸: ۱۴۷). ناصر کبیر حکومت را به حسن بن قاسم سپرد (خضری، ۱۳۸۸: ۱۳). حکومت حسن بن قاسم تا سال ۳۱۶ ق که به قتل وی توسط مرداوید بن زیار انجامید، سه بار توسط فرزندان ناصر کبیر به فاصله یک یا دو سال به مخاطره افتاد ولی هر بار

با شکست مدعیان، دوباره حکومت را به دست گرفت. با مرگ حسن بن قاسم حکومت علویان دچار افول شد (پرگاری و ترکمنی، ۱۳۷۸: ۱۵۲). حسن بن علی و فرزندانش از خاندان سادات حسینی هستند (معطوفی، ۱۳۹۲: ۱۳۷).

پس از آن حکمرانی علویان محدود به بخش‌هایی از تبرستان و دیلمان شد. ابوالفضل جعفر ملقب به الثائر بالله، ابوعبدالله محمد ملقب به مهدی لدین الله القایم بالحق، ابوالحسن احمد ملقب به السید بالله، ابوطالب یحیی ملقب به السید ناطق الله و ابوالقاسم زید ملقب به المسدد بالله حکمرانان این دوره علویان بودند (حکیمیان، ۱۳۴۷: ۱۰۹ و ۱۱۰ و ۱۱۲ و ۱۱۵).

سکه‌شناسی علویان زیدی تبرستان

سکه‌های علویان تبرستان مانند غالب سکه‌های مقارن خود از جنس طلا با نام دینار و نقره به‌عنوان درهم ضرب شده است. با بررسی اوزان دو مجموعه وردانیان (Vardania, 2010: 358-373) و موزه بانک سپه (۱۳۹۳) فرایندی که بتوان استاندارد برای ارزش و اعتبار سکه‌های نوع دینار و درهم معین و تعریف کرد، به دست نیامد. بیشترین وزن از مجموعه بانک سپه مربوط به دینار (طلا) ۴/۲۹ و کمترین وزن ۲/۸۳ گرم مربوط به درهم (نقره) است. مقایسه اوزان سکه‌های بانک سپه نشان می‌دهد وزن نقره (درهم) به نسبت یک گرم کمتر از طلا (دینار) است. چنین تناسبی از مجموعه وردانیان نیز قابل دستیابی است. سکه‌های علویان به شکل مدور و فاقد هرگونه نقش نمادین و چهره انسانی است. دو طرف سکه با کتیبه مزین شده است. خط کتیبه‌ها کوفی است و بخش‌های مختلف سکه را تزئین کرده است. سطوح پشت و روی سکه با ترسیم دایره‌ها یا خطوط کادرنندی شده است و شعایر اصلی در قسمت وسط نوشته شده است و بر گرداگرد سکه یک یا دو ردیف نوشته شامل شناسنامه سکه و آیات قرآن کریم نقر شده است. خط و شیوه نگارش آن به سکه‌های مقارن خود از جمله سکه‌های عباسیان شباهت دارد. متون سکه‌ها شامل شعایر اسلامی با تأکید بر نبوت و توحید و تاریخ و محل ضرب به شیوه پیشین است. برای نوشتن عبارات مربوط به اطلاعات سکه مطابق شیوه معمول، بسم الله ضرب هذا (نام سکه که مشخص‌کننده جنس است) ب یا بمدینه (محل ضرب) سنه (سال ضرب با حروف کوفی) آمده است تا معرف محل و سال ضرب و نوع و جنس باشد. کتیبه‌های مسکوکات علویان با سکه‌های خلفا و دیگر امیران حاکم بر ایران تفاوت معنایی دارد. شعایر دینی مؤکد بر توحید و نبوت فقط شباهت نوشتاری این سکه‌ها با سکه‌های دیگر امرای اسلامی از نظر معنی کتیبه‌هاست. سایر شعایر مذهبی و آیات قرآنی با نیت و مقاصدی همسان با

شکل‌گیری حکومت، یعنی مبارزه با ظلم و ستم و حقانیت و مشروعیت حکومت برای اولین مرتبه آمده است. در این پژوهش کتیبه‌های مسکوکات علویان تبرستان مبنای مطالعه قرار گرفته است تا براساس آن جغرافیا و تاریخ سیاسی علویان از ابتدای شکل‌گیری تا پایان بازخوانی شود. نام ضرباخانه‌ها و امیران و شعایر مذهبی و آیات قرآن کریم بازنمای جغرافیای سیاسی و اوضاع و احوال تاریخی و اعتقادی علویان است.

بازنمایی جغرافیای تاریخی علویان تبرستان با تکیه بر مسکوکات

منابع تاریخی از شهرها و بخش‌هایی در محدوده جغرافیایی ولایت تبرستان و خارج از آن یاد کرده‌اند که حکمرانان زیدی برای مدتی آن را در اختیار داشته‌اند. سرزمین‌هایی که علویان تصرف کردند از مرزهای تبرستان فراتر رفت و در بخش غربی و جنوب غربی تا زنجان و حتی همدان گسترش یافت و در بخش جنوبی از کوه‌های البرز عبور کرده و به محمدیه (ری) و قم رسید و در بخش شرقی تا نیشابور و مرو و قلمرو حکمرانی علویان آمده است. سکه‌های برجای مانده گرچه نام همه شهرها را جداگانه بر خود ندارد ولی شهرهای مهم و مرکزی را آورده است. بنابراین، با تطبیق و مقایسه منابع تاریخی و سکه‌شناسی می‌توان جغرافیای سیاسی علویان را به تفکیک امیران ترسیم و بازنمایی کرد. هجوم گاه و بی‌گاه دولت‌های همجوار چون صفاریان، سامانیان و زیاریان در تغییر قلمرو علویان تأثیر داشته است. برخی شهرهای دوردست برای مدتی کوتاه در اختیار علویان و سرداران آنان بوده است. در همین فرصت در این شهرها سکه ضرب شده است. تطبیق نام‌جای‌های یادشده بر سکه‌ها، صحت گفتار مورخان را ثابت می‌کند. با تکیه بر سکه‌ها، جغرافیای سیاسی هر یک از امیران به تفکیک مطالعه و بررسی شده است. در این قسمت امیران و سردارانی که از آنان سکه در دست است مورد مطالعه و پژوهش قرار گرفته است.

حسن بن زید با غلبه بر عوامل طاهری، شهرهای آمل و ساری را متصرف شد (الشامی، ۱۳۶۷: ۲۱۰). زمانی که حسن بن زید ساری را گرفت برادرش به شلمبه دماوند رسید (اعتمادالسلطنه، ۱۳۷۳: ۱۱۶). نمایندگان داعی در دماوند، فیروزکوه و دهکده‌های حوالی ری با استقبال مردم روبه‌رو شدند. در سال ۲۵۱ هجری همه تبرستان در اختیار حسن بن زید بوده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۳). به دنبال آن شهرهای قزوین، ابهر و زنجان توسط نماینده داعی کبیر، حسین بن احمد تصرف شد (مستوفی، ۱۳۶۴: ۷۹۴). حسن بن زید در سال ۲۵۳ هجری سرداران خود را مأمور فتح گرگان کرد و بدون خونریزی موفق به تصرف آن شد. علویان در دوره حسن بن زید به صورت موقت

بر ری (۲۵۰-۲۵۱ و ۲۵۳ و ۲۵۶ و ۲۵۸ ق) و زنجان و قزوین (۲۵۱-۲۵۴ ق) و قومس (۲۵۹-۲۶۰ ق) استیلا داشتند (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۸۰). منابع، تصرف شهرهای کلار، چالوس، رویان، آمل و ساری در تبرستان و گرگان، قزوین، ابهر، زنجان، ری، فیروزکوه، دماوند و قومس و حتی پیشروی به سمت عراق را در خارج از مرزهای تبرستان یاد کرده‌اند که نشان از گستردگی قلمرو علویان تبرستان دارد. این گستره در همه طول حیات حسن بن زید در اختیار وی نبوده است بلکه با حملات رقبا این سرزمین‌ها دست‌به‌دست می‌شد. چنانچه مُفْلِح (۲۵۵ ق) و موسی بن بُغَاء (۲۵۸ ق) از سرداران خلفای عباسی و یعقوب لیث صفاری (۲۶۰-۲۶۳ ق) حتی تبرستان را به اشغال خویش درآوردند. به این ترتیب قلمرو حسن بن زید در سال‌های حکمرانی وی از ۲۵۰ تا ۲۷۰ هجری متغیر بوده است ولی بیشترین قلمرو وی در اوج قدرت تا به مرزهای قم و همدان رسیده است. مسکوکات حسن بن زید نام ضرب‌خانه‌هایی را بر خود دارد که تقریباً تمام قلمرو مذکور در منابع را تأیید می‌کند.

اولین و قدیم‌ترین سکه علویان تبرستان با نام حسن بن زید در سال ۲۵۰ هجری ضرب شده (عقیلی، ۱۳۷۷: ۵۶ و Vardanian, 2010: 358) و بر یک روی سکه‌های علویان نام محل ضرب آمده است که حکایت از جغرافیای سیاسی و تأیید منابع تاریخی دارد. بسیاری از شهرهای مذکور در منابع، فاقد ضرب‌خانه هستند و فعال‌ترین ضرب‌خانه‌های شناخته‌شده حسن بن زید، آمل، جرجان و نیشابور است. عقیلی از ضرب‌خانه ساری یا ساریه اسم می‌برد و معتقد است سادات حسنی در آن سکه ضرب کرده‌اند (عقیلی، ۱۳۷۷: ۵۶) ولی وردانیان اعتقاد دارد سکه‌ای از علویان در ضرب‌خانه ساری ضرب نشده است (Vardanian, 2010: 385). منابع سکه‌شناسی موجود نیز گفته وردانیان را تأیید می‌کند و سکه‌ای از علویان که محل ضرب آن ساری باشد، به‌دست نیامده است. از ضرب‌خانه‌های فعال حسن بن زید، نیشابور است که در منابع محلی از جمله تاریخ طبرستان ابن اسفندیار و تاریخ طبرستان و رویان و مازندران مرعشی اشاره‌ای به فتح نیشابور در این دوره نشده است. با این حال سکه‌های زیادی از دهه ۲۶۰ هجری در نیشابور ضرب شده است که حکایت از فعالیت ضرب‌خانه نیشابور در دوره حسن بن زید دارد. نیشابور، شرقی‌ترین ضرب‌خانه علویان بوده و ضرب سکه در آن نشانه اهمیت شهر است. با توجه به پراکندگی ضرب‌خانه‌ها به نظر می‌رسد هر یک از آنها چندین شهر و مرکز اقامتی را تحت پوشش خود داشته است. در ولایت تبرستان تنها ضرب‌خانه فعال در شهر آمل قرار داشته است و نشان می‌دهد همه شهرهای این ایالت از سکه‌های ضرب آمل برای دادوستد و مبادلات استفاده می‌کرده است. ضرب‌خانه جرجان، ولایت جرجان و شهرهای وابسته

۳۹۰ ♦ بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان

به آن را پوشش می‌داده است و ضربخانه نیشابور نیز چنین کارکردی داشته است. ظاهراً در دوره علویان ضربخانه‌ها ایالتی عمل می‌کرده است و سکه‌ها در کل ایالت استفاده می‌شده است. کشف سکه‌هایی به نام حسن بن زید در جزیره آبسکون گزارش شده (طاهری، ۱۳۹۰: ۸۴۱) که نشان‌دهنده گسترده استفاده از سکه‌های حسن بن زید و علویان است. سکه‌ای به شماره ۰۰۰۱۰۰۲۲۱۹ از مجموعه بانک سپه به تاریخ ۲۵۴ هجری از جنس نقره با وزن ۲/۸۴ گرم موجود است که محل ضرب آن مرو آمده است (تصویر ۱). با دقت و بررسی دقیق مشخص شد کلمهٔ آمل را به اشتباه مرو خوانده‌اند. منابع تاریخی نیز اشاره‌ای به تصرف مرو در زمان حسن بن زید نکرده‌اند.



تصویر ۱. درهم (نقره) حسن بن زید ضرب آمل (موجود در موزه بانک سپه)

روی الف: لله / محمد رسول الله / الحسن بن زید - حاشیه - اذن للذین یقاتلون بانهم ظلمو و ان الله علی نصرهم لقدیر
روی ب: لا اله الا الله / وحده لا شریک له / الداعی الی الحق / بسم الله ضرب هذا الدرهم بامل سنه اربع و خمسين و
مائتین / قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی و من یقترب حسنه نزد له فیها حسنا

در غربی‌ترین قسمت متصرفات علویان ضربخانه قزوین فعال بوده که مسکوکات آن به نام حسین بن احمد والی و نماینده حسن بن زید ضرب شده است. سکه‌های نقره حسین بن احمد پس از فتح قزوین در سال‌های ۲۵۲ و ۲۵۳ هجری ضرب شده و سکه ۲۵۳ هجری باید تا پیش از ذی القعدة ضرب شده باشد، چراکه پس از آن قزوین از دست خاندان علوی خارج شد (Vardanian, 2010: 363). سکه‌های این ضربخانه در سرزمین‌های غربی علویان رایج بوده است و شهرهایی چون، زنجان، قزوین و ابهر را پوشش می‌داده است. در حقیقت گستره استفاده از سکه‌های ضرب قزوین دو ایالت زنجان و قزوین بوده است. واژه الثغر بر سکه‌ها، گواهی بر غربی‌ترین ناحیه و نقطه مرزی ایالت دیلمان است (Vardanian, 2010: 363). چهار ضربخانهٔ آمل، نیشابور، جرجان و قزوین

در چهار قسمت از متصرفات حسن بن زید فعال بوده و دیگر شهرها و مراکز اقامتی و اداری را پوشش می داده است.

احمد بن محمد ملقب به القایم، در برابر محمد بن زید، برادر و جانشین رسمی حسن بن زید قیام کرد و شهر آمل و اموال و خزاین آن را به تملک خویش درآورد. تا قبل از سال ۲۰۱۱ میلادی و کشف سکه وی در منطقه اورال روسیه تصور می شد وی سکه ضرب نکرده باشد ولی با سکه مذکور گفتار منابع تاریخی اثبات شده است. سکه مکشوفه به شیوه سکه های حسن بن زید در شهر آمل ضرب شده و با توجه به تنش و درگیری با محمد بن زید، حدود و ثغور متصرفات وی را در مدت کوتاه حکمرانی نشان می دهد که به احتمال زیاد محدود به شهر آمل و اطراف آن بوده است.

محمد بن زید به دلیل انتخاب شهر گرگان برای پایتختی از آمل دور افتاد و احمد بن محمد، داماد حسن بن زید با عنوان القایم حدود ده ماه خلافت محمد بن زید را به مخاطره انداخت ولی سرانجام در سال ۲۷۱ هجری دستگیر شد (مهرآبادی، ۱۳۸۷: ۴۲۴). محمد بن زید به دنبال گسترش حوزه متصرفات علویان از راه گرگان به دامغان و سمنان و خوار (گرمسار) رفت و در ری لشکر محمد شکسته شد و به هزیمت به بالارجان رفت (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۷۴). آنچه مسلم است نیشابور در این زمان در تسخیر عمرو لیث بود (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۲۷۳). تنها سکه قطعی از محمد بن زید با تاریخ ۲۷۴ هجری در مدینه آمل است (Vardanian, 2010: 367). در منابع سکه شناسی و مراکز فرهنگی و موزه ها سکه ای از او معرفی نشده است. فقدان سکه وی با وجود ۱۵ سال حکمرانی جای تأمل و بررسی دارد. منابع تاریخی از حضور او در جرجان یاد کرده اند ولی منابع سکه شناسی متقن در این باره وجود ندارد.

پس از فترتی ۱۳ ساله حسن بن علی ملقب به ناصر کبیر و الاطروش سه سال حکومت کرد اما سکه ای به نام او در دست نیست. حسن بن قاسم ملقب به داعی صغیر، جانشین الاطروش شواهد سکه شناسی متقن دارد. طی حکمرانی داعی صغیر در سال های ۳۰۴ تا ۳۱۶ هجری فرزندان الاطروش بین سال های ۳۱۰ تا ۳۱۲ وی را خلع و خود به جای او حکومت کردند. ابوالحسن احمد بن حسن سال ۳۱۰ هجری و ابوالقاسم جعفر بن حسن در سال های ۳۱۱-۳۱۲ هجری بر تبرستان حکومت کردند. سکه های حسن بن قاسم در دو ضرابخانه آمل و محمدیه (ری) ضرب شده و از شهر جرجان سکه ای به نام وی در دست نیست. از نکات جالب در سکه شناسی این دوره ضرب سکه به سبک حسن بن قاسم پس از مرگ وی در سال های ۳۲۵ و ۳۲۹ هجری در محمدیه است که ترکیبی از علویان عصر حسن بن زید و سامانیان دارد. سکه های داعی صغیر نشانگر کاهش قلمرو علویان

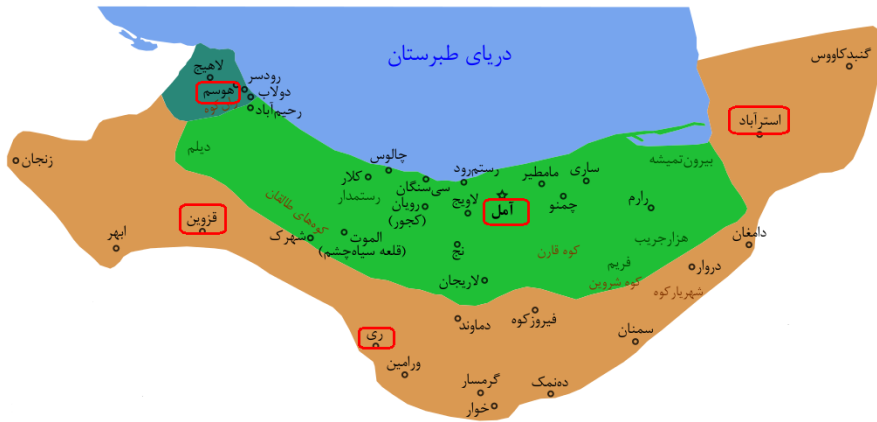
است و باوجود تصرف جرجان سکه‌ای در این ضرابخانه ضرب نشده است. عدم ضرب سکه در جرجان ممکن است به علت کوتاه بودن تسلط وی بر این ناحیه باشد. ضرب سکه در محمدیه بدون نام حسن بن قاسم می‌تواند نشان از حاکمیت طرفداران علویان زیدی داشته باشد، چنانچه این روال پس از مرگ داعی صغیر نیز ادامه یافت. به هر حال سکه‌های داعی صغیر و فرزندان الاطروش فقط در شهر آمل ضرب شده است و این یعنی علویان بر ولایت تبرستان تسلط کامل داشتند و با توجه به تنش‌های داخلی برای کسب قدرت میان امیران علوی قدرت مرکزی تضعیف شد و تسلط بر نواحی همجوار و محمدیه مقطعی بوده است.

ابوالقاسم جعفر بن حسن تنها در آمل به نام خود سکه دارد، اگرچه دوره حکمرانی وی کوتاه بوده و گفته شده بر جرجان تسلط داشته (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۸۳) ولی سکه‌ای در ولایت جرجان به نام وی ثبت نشده است.

در سال ۳۰۹ هجری لیلی بن نَعْمَان سردار حسن بن قاسم، دامغان و نیشابور و مرو را گشود (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۸۳). این سردار به نام خود در شهر نیشابور سکه ضرب کرد (Vardanian, 2010: 370) که تاریخ ۳۰۹ هجری را دارد و در همان سال نیز به دست سامانیان کشته شد. سکه‌های لیلی با تأیید منابع تاریخ، حدود و ثغور علویان را در سال ۳۰۹ هجری نشان می‌دهد که به بیشترین وسعت در بخش شرق رسید.

کشته شدن داعی صغیر در ۳۱۶ هجری به اضمحلال حکومت علویان در تبرستان منجر شد، هرچند منابع سکه‌شناسی گواهی می‌دهد تا اواسط دهه ۳۴۰ هجری در بخشی از تبرستان و دیلم برای بقاء تلاش شده است. سکه‌های شناخته شده این دوره در سال‌های ۳۳۵ و ۳۴۱ هجری فعالیت روشن دو ضرابخانه آمل و هوسم را نشان می‌دهد (Vardanian, 2010: 372). با مرگ داعی صغیر تبرستان میان سپاهیان و سرداران سامانی و آل زیار دست به دست شد و علویان دیگر نتوانستند حکومت تبرستان را پس بگیرند ولی نوادگان الاطروش نفوذ خود بر آمل را همچنان حفظ کردند (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۸۴). ضرب سکه به سال ۳۴۰ و ۳۴۱ هجری در آمل حکایت از نفوذ علویان بر آمل پس از عزیمت نیروهای سامانی دارد. بیشتر سکه‌های این زمان در شهر هوسم دیلمان ضرب شده و نشانگر حوزه نفوذ بازماندگان علوی است. سکه‌های سال ۳۴۰ و ۳۴۱ هجری به نام مهدی بن جعفر و جعفر بن محمد است. نیز سکه‌ای به تاریخ ۳۴۴ هجری در دست است که نام ابوالفضل الثائیرا دارد (Vardanian, 2010: 361 & 373). سکه‌های این دوره نشان می‌دهد، قلمرو علویان به بخشی از تبرستان و دیلم به مرکزیت آمل و هوسم محدود شده است. بخش شرقی گیلان

در حدود شهر رودسر فعلی با نام تاریخی هوسم مرکز علویانی بود که برای بقاء تلاش داشتند (نقشه ۱).



نقشه ۱. قلمرو و ضرایخانه‌های علویان

بازخوانی رویکرد مذهبی علویان تبرستان براساس مسکوکات^۱

سکه‌های علویان تبرستان از نگاه تاریخ سیاسی جایگاه ویژه برای اطلاع‌رسانی دارد، به طوری که با تفکیک محتوای کتیبه‌ها، نام شاهان و سال‌های حکمرانی آنان و عقاید و باورهای حاکم بر جامعه را می‌توان بازشناخت. ضرب سکه به نام حسن بن زید از سال ۲۵۰ تا ۲۷۰ هجری نشان‌دهنده سالنمای حکمرانی داعی کبیر است. نوشتار مسکوکات این دوره با سکه‌های امیران مسلمان نقاط دیگر تفاوت معنایی دارد. سیاست‌های دینی و مذهبی حاکم بر افکار حاکمان به خوبی بر سکه‌ها آشکار و نمایان است. شعایر و آیاتی که بیانگر باورها و اعتقادات حاکمیت است و نوشتاری که مضامین و محتوای غالب آنها حقانیت خاندان علوی و خویشاوندی با پیامبر اکرم (ص) است. بر یک روی سکه‌های این دوره، لا اله الا الله / وحده لا شریک له / نام و لقب امیر و در حاشیه بسم الله هذا (الدرهم یا الدینار) به (محل ضرب) سنه (سال ضرب) و در حاشیه دوم آیه‌ای از قرآن کریم آمده است. روی دیگر لله / محمد رسول الله / نام و نسب امیر و آیاتی از قرآن کریم نقش شده است. رضایی باغ بیدی از درهم‌هایی منسوب به علویان با تاریخ ضرب احتمالی دهه ۱۸۰ هجری یاد می‌کند که فاقد محل ضرب و نام امیر است (۱۳۹۳: ۴۶۵). دلیل انتساب، استفاده از آیه ۲۳ سوره

^۱ این بخش تکمیل شده مقاله‌ای با عنوان «نشان‌شناسی مذهب شیعه بر مسکوکات علویان تبرستان» است که در شماره بیستم (بهار و تابستان ۱۳۹۳) فصلنامه مطالعات هنر اسلامی به چاپ رسیده است.

۳۹۴ ♦ بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان

شوری است و درحالی که بر سکه‌های علویان نام خلیفه عباسی حذف شده است اما بر سکه مذکور نام خلیفه الرشید آمده است که با شیوه و اهداف آنها در تضاد بود (تصویر ۲). زیرا علویان خلافت را حق خاندان حضرت علی (ع) می‌دانستند و از ذکر نام خلفای عباسی بر مسکوکات خودداری کرده‌اند. بیشترین نوشته‌های مسکوکات این دوره شعایر مذهبی و آیات قرآن است که ضمن بیان دو اصل اساسی توحید و نبوت، گرایش‌های مذهبی شیعی و نگاه حکومتی آنان را نمایش می‌دهد. آیات و شعایر مذهبی با اغراض سیاسی و اجتماعی بر مسکوکات آمده است.



تصویر ۲. نمونه درهم منسوب به علویان به تاریخ ۱۸۰ ه. ق (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۶۶)

روی الف: لله / محمد رسول الله / صلی الله علیه و سلم / الخلیفه الرشید / عبد الله - حاشیه - محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهر علی الدین کله و لوکره المشرکون
روی ب: لا اله الا الله / وحده لا شریک له - حاشیه - بسم الله قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی، قل جاء الحق و ذهب الباطل

بنیانگذار دودمان علویان تبرستان حسن بن زید ملقب به داعی کبیر، داعی الی الحق است که به هنگام خلافت مستعین بالله (۲۴۸-۲۵۲ ه. ق) در سال ۲۵۰ هجری قیام کرد. بر یک روی سکه‌های حسن بن زید «الله / محمد رسول الله / الحسن بن زید» و آیه سوره حج «اذن للذین یقاتلون بانهم ظلموا و ان الله علی نصرهم لقدیر» نقش شده است. روی دیگر سکه «لا اله الا الله / وحده لا شریک له / الداعی الی الحق و بسم الله ضرب هذا (الدرهم / الدینار)» به (نام شهر ضرب) سنه (سال ضرب) و حاشیه دوم «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی و من یقترب حسنه نزد له فیها حسناً» (تصویر ۳) نقش شده است (عقیلی، ۱۳۶۰: ۴۱). استفاده از لقب الداعی الی الحق (دعوت‌کننده به سوی پروردگار یکتا) برای تأکید بر حقانیت خویش در اجرای فرامین خداوندی یعنی بر پا داشتن

۳۹۵ ♦ رایت منصور

نماز و پرداخت زکات و اجرای امر به معروف و نهی از منکر (حکیمیان، ۱۳۴۸: ۷۹) است. آیه ۲۳ سوره شورا نشانه مودت نسبت به اهل بیت (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۴۸۶) است. بر سکه‌های طلا (دینار) به جای آیه ۲۳ سوره شورا، آیه ۳۳ سوره احزاب «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهر کم تطهیرا» آمده است (تصویر ۴). از آیات محکم قرآن مجید که به اعتقاد شیعیان در شان پنج تن آل عبا نازل شده و به آیه تطهیر نامبردار است. سکه حسن بن زید نشانه‌های بارز عقیدتی و ایدئولوژیک را بر خود ثبت و ضبط ساخته است، نشانه‌هایی که می‌توان با تکیه بر آن سیاست‌های حکومتی و اداری حاکم بر جامعه را ترسیم و تصویر کرد.



تصویر ۳. نمونه سکه درهم (نقره) حسن بن زید (www.sixbid.com)



تصویر ۴. نمونه سکه طلا (دینار) حسن بن زید (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۷۰)

سکه‌های سال ۲۵۲ و ۲۵۳ هجری حسین بن احمد با ویژگی‌های متفاوت از مسکوکات حسن بن زید حکایت از سیاست مدارا و تعامل با مردم و گرایش‌های مذهبی آنان دارد. بر یک روی سکه «لله/ محمد رسول الله / الحسین بن احمد بن رسول الله صلی الله علیه و آله/ علیہ القایم من آل محمد/ الداعی الی الرضا» و آیه ۳۳ از سوره توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله

و لوکره المشركون» آمده است. روی دیگر سکه «لااله الا الله/وحده لاشريك له/الثغر» و در دو حاشیه نوشتاری محل و سال ضرب سکه و بخشی از آیات ۳ و ۴ سوره روم «الله الامر من قبل و من بعد و يومئذ يفرح المومنون بنصرالله» آمده است (تصویر ۵). آیاتی که برای اولین بار بر سکه‌های سال ۲۰۵ هجری مأمون (۱۹۸-۲۱۸ ه) نقش بست (سرفراز و آورزمانی، ۱۳۷۹: ۱۶۳). سکه‌های حسین بن احمد از یک سو با اشعار «بن رسول الله صلی الله علیه و القایم من آل محمد و الداعی الی الرضا» سعی دارد خویشاوندی با پیامبر اسلام (ص) را تأکید کند و از سوی دیگر با آیات رایج سکه‌های اسلامی تلاش در همراهی و همدلی با اهل تسنن دارد. حسین بن احمد از سادات حسینی است که از جانب حسن بن زید به حکومت ایالت قزوین منصوب شد. گاهی که موسی بن بغاء به عزم استخلاص قزوین مأمور شد، وی نیروی درنگ نداشت، لاجرم به طبرستان گریخت و به خیانت هزیمت از سوی داعی کبیر کشته شد (حکیمیان، ۱۳۴۸: ۸۵). شهر قزوین غربی‌ترین شهر علویان بود و واژه الثغر که بر سکه‌ها آمده تأکیدی بر همین موضوع است. غالب جمعیت این شهر به اهل سنت گرایش داشتند، بنابراین بعد از تصرف شهر توسط زیدیان طبیعی است که گرایش مذهبی غالب مردم مورد توجه قرار گیرد و برای جلب توجه و حمایت آنان باورها و گرایش‌های مذهبی آنها محترم شمرده شود و سکه‌ها گویای این حقیقت است.



تصویر ۵. نمونه سکه درهم (نقره) حسین بن احمد (Vardanian; 2010: 122)

احمد بن محمد ملقب به القایم در برابر محمد بن زید جانشین داعی کبیر خروج کرد و اموال و خزاین داعی را تصرف کرد (مرعشی، ۱۳۶۸: ۱۳۸). بر یک روی سکه «عبدالله/لااله الا الله/وحده لاشريك له/القایم بالحق» و سال و محل ضرب و آیه ۲۳ از سوره شورا «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی و من یقترب حسنه نزد له فیها حسنا» آمده است و روی دیگر «ابوالحسین/محمد؟رسول؟الله/احمد بن محمد» و حاشیه آن آیه ۳۹ سوره حج «اذن للذین یقاتلون بانهم ظلمو

و ان الله على نصرهم لقدير» (تصویر ۶) نوشته شده است (Vardanian, 2011: 22). این سکه مدرکی مهم از ده ماه شورش (رجب ۲۷۰ تا جمادی الاول ۲۷۱ هـ) از عبدالحسین احمد بن محمد در آمل اراده می‌دهد. نقش آیات ۲۳ سوره شورا و ۳۹ سوره حج می‌تواند به نشانه اشتراک عقیده و ایدئولوژی با حسن بن زید و جانشینانش باشد (Vardanian, 2011: 23).



تصویر ۶. نمونه سکه درهم (نقره) احمد بن محمد (Vardanian, 2011: 23).

محمد بن زید از سال ۲۷۱ تا ۲۸۷ هجری حکمرانی داشت ولی مدارک سکه‌شناسی وی ناقص است. شیوه کتیبه‌نگاری سکه محمد بن زید مانند حسن بن زید است. بر پایه کتیبه‌ها می‌توان یقین داشت، وی به برادر خویش وفادار بوده و لقب الداعی الی الحق را به پاسداشت و حرمت حسن بن زید بر سکه‌ها استفاده کرد (Vardanian, 2010: 367). وی پسرش را به جانشینی انتخاب کرد و فرمان داد بر منبرها و سکه نام وی را بنگارند (ابن اسفندیار، ۱۳۶۶: ۱۲۶). این گفتار را سکه‌های برجای مانده از محمد بن زید تأیید نمی‌کند (Vardanian, 2010: 367).

حسن بن علی (الاطروش) از سادات حسینی و مؤمن به باورهای شیعی بوده و بیشتر به امور عبادی و شرعی پرداخته و همت خویش را صرف امور علمی و دینی کرده (بیضاوی، ۱۳۴۸: ۵۶) و فاقد سکه است.

حسن بن قاسم عموزاده الاطروش ملقب به داعی صغیر سه دوره حکمروایی داشته است. مسکوکات وی از نظر نوشتار و کتیبه متنوع است. سکه‌های دوره اول به شیوه سکه‌های رایج امویان و علویان ضرب شده است و نشان از سیاست دوگانه تعامل و تقابل دارد. لقب الداعی الی الحق و شعار لا اله الا الله/ محمد رسول الله و سوره اخلاص «الله احد الله الصمد لم یلد و لم یولد و لم

یکن له کفوا احد» و آیه ۳۳ سوره توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهر علی الدین کله و لو کره المشرکون» بر سکه‌ها آمده است. از حسن بن قاسم سکه‌ای معرفی شده که به جای آیه ۳۳ سوره توبه آیه ۳۵ سوره یونس «افمن یهدی الی الحق ان یتبع امن لا یهدی الا ان یهدی فما لکم کیف تحکمون» آمده است (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۷۵). آیه‌ای که به متابعت از امام بر حق و همراه حق نه بر کسانی که به باطل رهنمون می‌نمایند، اشاره دارد (تصویر ۷). بر نوع دیگر «لله/محمد رسول الله/الحسن بن القسم» و حاشیه آیه ۳۳ از سوره احزاب «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا» نوشته شده است و روی دیگر «لااله الا الله/وحده لاشریک له/الداعی الی الحق» و حاشیه محل و سال ضرب نوشته شده است (تصویر ۸). استفاده از آیه تطهیر که در حق اهل بیت نازل شده است، نشان از ارادت به خاندان علوی و حق بودن حکومت است. آیه‌ای که در مفهوم شیعی بر سکه‌ها آمده است (اشپولر، ۱۳۶۹: ۲۵۳). نمونه‌های دوره‌های بعدی تفاوتی اساسی از لحاظ نوشتار و مضامین با سکه‌های دوره اول دارد. بر سکه نوع سوم «لله/محمد رسول الله/الرضا من آل محمد» و حاشیه آیه ۳۳ سوره احزاب «انما یرید الله لیذهب عنکم الرجس اهل البیت و یطهرکم تطهیرا» و «الموفق/اشهد ان لااله الا الله /وحده لاشریک له/لطاعه الله» و حاشیه اول تاریخ و محل ضرب و آیه ۳۹ سوره حج «اذن للذین یقتلون بانهم ظلمو و ان الله علی نصرهم لقدیر» آمده است (تصویر ۹). نکته جالب توجه آن است که سکه با مشخصات حسن بن قاسم در سال ۳۲۵ و ۳۲۹ هجری در محمدیه ضرب شده که اگرچه نام مشخصی بر آن نقر نشده است ولی سبک نوشتاری نشان می‌دهد باوجود نفوذ و حضور سامانیان ارادت به خاندان علوی بر این خطه همچنان حکمفرماست (تصویر ۱۰).



تصویر ۷. نمونه سکه طلا (دینار) نوع اول حسن بن قاسم (علاءالدینی، ۱۳۹۴: ۷۵)



تصویر ۸. نمونه سکه طلا (دینار) نوع دوم حسن بن قاسم (www.arianacoins.com)



تصویر ۹. نمونه سکه طلا (دینار) نوع سوم حسن بن قاسم (www.coinsarchives.com)



تصویر ۱۰. نمونه سکه طلا (دینار) به سبک حسن بن قاسم (www.coinsarchives.com)
روی الف: وسط- لله / مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ / الرضا من آل محمد- حاشیه- إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ
الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيراً
روی ب: الموفق / أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ / وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ / لَطَاعَةَ اللَّهِ- حاشیه ۱ بسم الله ضرب هذا الدرهم به
محمدیه سنه تسع و عشرين و ثلثمیه (۳۲۹) حاشیه ۲ أذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتَلُونَ بِأَنَّهُمْ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ

۴۰۰ ♦ بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان

لیلی بن نعمان سردار حسن بن قاسم در سال ۳۰۹ ق نیشابور را از دست سامانیان خارج کرد و در آنجا سکه ضرب کرد. ویژگی‌ها و مشخصات سکه لیلی ترکیبی از سکه‌های سامانی و علویان تبرستان است. بر سکه «لااله الاالله/محمدرسول الله/المسیول الله» و محل و سال ضرب و آیات ۳ و ۴ سوره روم (لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المومنون بنصرالله) و لله/الموید لدین الله/المنتصر لآل رسول الله/لیلی بن نعمان» و آیه ۳۶ سوره یونس «و ما یتبع اکثرهم الا ظنا ان الظن لا یغنی من الحق شیئاً ان الله علیم بما یفعلون» آمده است (تصویر ۱۱). آیه یادشده پیش از این بر سکه‌ای نقش نشده و تأکیدی برای شناخت حق از باطل است. سکه لیلی بن نعمان نشان از مدارا و تعامل دینی و مذهبی است. ضرب سکه به نام لیلی نشان از ساختار حکومتی علویان تبرستان دارد.



تصویر ۱۱. نمونه سکه درهم (نقره) لیلی بن نعمان (Vardanian, 2010: 123)

بر سکه جعفر بن حسن «الناصر الحق/لا اله الا الله/وحده لا شریک له/ جعفر بن رسول الله» و «امیر المومنین بسم الله ضرب هذا ... سنه ...» و آیه ۵۵ سوره مائده «إِنَّمَا وَلِيُّكُمُ اللَّهُ وَرَسُولُهُ وَالَّذِينَ آمَنُوا الَّذِينَ يُقِيمُونَ الصَّلَاةَ وَيُؤْتُونَ الزَّكَاةَ وَهُمْ رَاكِعُونَ» آمده است (تصویر ۱۱)، آیه‌ای که بر مسکوکات این دوره وجود نداشته است (Vardanian, 2010: 369) و در حق علی (ع) به خاطر اهدای انگشتر هنگام نماز به فقیر و نیازمند نازل شده بود (معطوفی، ۱۳۹۲: ۱۳۸). این آیه برای اثبات امامت بر حق امیر المؤمنان علی (ع) استفاده می‌شود (مکارم شیرازی، ۱۳۸۷: ۴۲۲).



تصویر ۱۲. نمونه سکه درهم (نقره) جعفر بن حسن (Vardanian, 2010: 123)

رایت منصور ♦ ۴۰۱

پس از سال ۳۱۶ حداقل پنج امیر بر این خطه حکمروایی داشتند که مدارک سکه‌شناسی دوتن به نام ابوالفضل جعفر ملقب به الثایر بالله و ابوعبدالله محمد ملقب به المهدی لدین الله در دست است. بر سکه ابوالفضل جعفر بن محمد «الثایر/الاله الا الله /وحدہ لاشریک له فی الله» و تاریخ و محل ضرب و آیه و ۴ سوره روم «الله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و سوره اخلاص «الله احد/الله الصمد/لم یلد و لم یولد/ و لم یکن له کفوا احد/جعفر بن محمد» و آیه ۳۳ سوره توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» آمده است (تصویر ۱۳). سکه به تراز سامانیان و خلفای عباسی ضرب شده و نشانگر سیاست مدارای این امیر علوی است. بر گونه دیگر سکه این امیر «لاله الا الله /وحدہ لاشریک له /الثایر فی الله و به محمد رسول الله مما امر به السید ابوالفضل جعفر بن محمد بن رسول الله» و آیه ۲۳ سوره شورا «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی و من یقترف حسنه نزد له فیها حسنا» نوشته شده است (تصویر ۱۴). بر گونه سوم «لاله الا الله /الثایر فی الله جعفر بن رسول الله» و آیه ۲۳ سوره شورا «قل لا اسئلكم علیه اجرا الا الموده فی القربی و من یقترف حسنه نزد له فیها حسنا» و روی دیگر «الله/محمد رسول الله /مما امر بالامیر مهدی بن جعفر» و حاشیه بخشی از آیه ۴۱ سوره حج «الذین ان مکنهم فی الارض اقاموا الصلوه و اتوا الزکوه و امروا بالمعرف و نهوا عن المنکر» آمده است (تصویر ۱۵). آیه ای که یاد آور فرمانها و بخشنامه حسن بن زید علوی برای مردم قلمرو خویش بوده است (بحر العلوم، ۱۳۸۵: ۷۷). این سکه فرمانهای قرآن را درباره امر به معروف و نهی از منکر و اقامه نماز و پرداخت زکات مورد تأکید قرار داده است. آیه مودت که بر فضیلت اهل بیت پیامبر دلالت دارد و پادشاه رسالت رسول خدا را دوستی و محبت اهل بیت می‌داند (حاجی تبار، ۱۳۹۳: ۹۶).



تصویر ۱۳. نمونه سکه نقره (درهم) نوع اول جعفر بن محمد (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۱)



تصویر ۱۴. نمونه سکه نقره (درهم) نوع اول جعفر بن محمد (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۱)



تصویر ۱۵. نمونه سکه نقره (درهم) نوع سوم جعفر بن محمد (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۱)

ابو عبدالله محمد بن جعفر ملقب به مهدی لدین الله القايم بالحق دیگر امیری است که به نام خود سکه ضرب کرده است. بر سکه «لا اله الا الله / وحده لا شریک له» و محل و سال ضرب و آیه ۳ و ۴ سوره روم «لله الامر من قبل و من بعد و یومئذ یفرح المؤمنون بنصرالله» و «لله/محمد رسول الله / مما امر به الامیر مهدی» و آیه ۳۳ سوره توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهره علی الدین کله و لو کره المشرکون» آمده است (تصویر ۱۶). مسکوکات این امیر با وجود آنکه در منطقه هوسم ضرب شده است به سبک و تراز اهل تسنن و سکه‌های خلفای عباسی وفادار است. نشانه کمی از شعایر مذهبی و آیات مختص علویان بر آن مشهود است. شرایط سیاسی برای ضرب چنین سکه‌ای مؤثر بوده است.

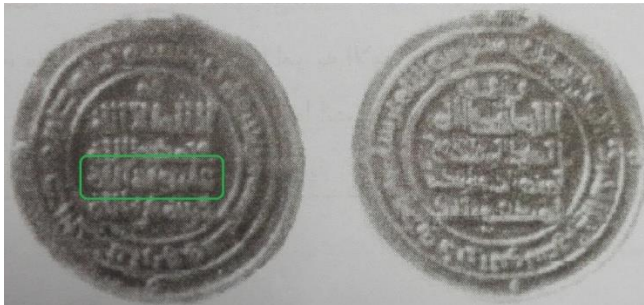
سکه‌ای به تاریخ ۴۴۰ هجری موجود است که شعار شیعی علی ولی الله بر آن نقش بسته است و مشخص نیست به دستور چه کسی ضرب شده است (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲). بر یک روی سکه «لا اله الا الله / محمد رسول الله / علی ولی الله / ذریته خیر الله» و بر حاشیه محل و سال ضرب آمده است. روی دیگر فائق / و سوره اخلاص «الله احد / الله الصمد / لم یلد و لم یولد / و لم یکن

رأیت منصور ♦ ۴۰۳

له كفواً احد» و آیه ۳۳ سوره توبه «محمد رسول الله ارسله بالهدی و دین الحق لیظهر علی الدین کله و لو کره المشرکون» آمده است (تصویر ۱۷). نوشتار سکه، تراز غالب و رایج دوره امویان را دارد. تنها شعار علی ولی الله و ذریته خیره الله، آن را متمایز ساخته است. با توجه به محل ضرب آن شکی نیست، این سکه را یکی از امیران علوی حاکم بر منطقه ضرب کرده است. اتحاد با قدرت‌های برتر زیاریان و بوییان و اطاعت روش‌های آنان در ضرب سکه الزامی بود. در آمل یا هوسم سکه‌هایی با اشعار و آیات رایج خلفای عباسی ضرب شده، چنانچه سکه‌ای به نام ابوالحسن در سال ۳۶۴ هجری در هوسم ضرب شده که سیادت آل زیار را به رسمیت شناخته است (مادلونگ، ۱۳۹۰: ۱۹۲).



تصویر ۱۶. نمونه سکه مهدی بن جعفر (www.coinsarchives.com)



تصویر ۱۷. نمونه سکه بی‌نام با شعار علی ولی الله (رضایی باغبیدی، ۱۳۹۳: ۴۷۲)

برآیند

تبرستان با جغرافیای طبیعی صعب، پناهگاهی برای سادات علوی شد تا از جور خلفای عباسی و عمال آنها در امان باشند. سکونت علویان در این خطه، مردم را نسبت به عقاید و باورهای آنان آشنا و علاقه‌مند کرد. ستم عوامل طاهری، قیام مردم به رهبری حسن بن زید و تشکیل سلسله علویان را به‌دنبال داشت. مضامین کتیبه‌های مسکوکات علویان زیدی عاملی مؤثر برای شناخت جغرافیا و تفکرات مذهبی-سیاسی این خطه و دوره است و نشان از دو دوره متمایز دارد. دوره اول از ۲۵۰ تا

۳۱۶ هجری و دوره دوم از ۳۱۶ تا حدود ۳۶۰ هجری را دربر دارد. در دوره اول سکه‌ها نشان از جغرافیای سیاسی گسترده در شرق و غرب دارد. از سوی غرب تا قزوین و مناطق تابعه آن پیش رفت و در بخش شرقی نیشابور را به‌عنوان مرکز ایالت شرقی در اختیار داشته است. این در حالی است که با رقبای قدرتمندی چون طاهریان و سامانیان رودرو بوده است. ضربخانه جرجان به نسبت دو ضربخانه یادشده بیشتر فعال بوده است و حجم زیاد سکه‌های ضرب‌شده در این شهر نشانه سیطره طولانی علویان بر آن است. آنچه مسلم است سه ضربخانه نیشابور، قزوین و جرجان مناطقی را تحت پوشش داشته است و سکه‌های این شهرها در گستره وسیعی از شهرهای اقماری استفاده می‌شده است. قابل‌ترین و اصلی‌ترین ضربخانه که در همه طول تاریخ علویان سکه ضرب کرده است، شهر آمل مرکز ایالت علویان تبرستان است. تعدد و حجم سکه‌های برجای‌مانده شهر آمل نشان از آن دارد که در همه شهرهای تبرستان از جمله ساری مورد استفاده بوده است. عدم ضرب سکه در شهر بزرگ ساری دلیلی بر این مدعاست که در نظام پولی علویان تمرکز گرایي مورد نظر بوده است و به‌جای تعدد ضربخانه‌ها از چند ضربخانه مادر و مرکزی استفاده شده است تا نظام پولی هماهنگ بر این ایالت‌ها حاکمیت داشته باشد. بنابراین مسکوکات چهار ضربخانه نیشابور، قزوین، جرجان و آمل در شهرهای اقماری هر یک از ایالت‌های یادشده کاربری داشته است. ضرب سکه با نام ضربخانه قزوین و کلمه الثغر بر سکه نشان می‌دهد، غربی‌ترین ناحیه‌ای که علویان در زمان قدرت در اختیار داشتند، این شهر و نواحی وابسته به آن تا زنجان بوده است.

شعارها و آیات قرآن بر سکه‌های این دوره حکایت از سیاست‌های مذهبی مخالف با خلفای عباسی و حاکمیت‌های وابسته را دارد. بر سکه‌ها نام خلیفه عباسی نیامده است که نشان از ستیزه‌انگاری با خلفای عباسی دارد. آیات و شعایری آگاهانه انتخاب شده تا حقانیت حکومت را برای خاندان علی (ع) ثابت کند. آیات قرآن نیز احکام دینی نهی از منکر و امر به معروف، برپایی نماز، پرداخت زکات را تأکید دارد. سکه‌های علویان تبرستان وسیله‌ای متقن و مسلم برای شناخت سیاست‌های حکومتی است. تعمق و تعقل بر سکه‌ها نشان‌دهنده جغرافیای علویان در اوج قدرت است. در دوره دوم با مرگ حسن بن قاسم حدود و ثغور جغرافیایی و سیاست‌های حکومتی تغییر کرد. مرگ داعی صغیر اقتدار گذشته علویان را از میان برد و بازماندگان برای احیای حکومت اجدادی تلاش کردند ولی با اقتدار سامانیان و زبیریان و آل بویه بر این نواحی چاره‌ای جزء اطاعت نبود. در این دوره حکومتی محلی در منطقه هوسم دیلمان پی‌ریزی شد. در این زمان علاوه بر هوسم مدارک سکه‌شناسی شهر آمل نیز در دست است. فشار سیاسی حاکمیت‌های قدرتمند سامانی، زبیریان و

حتی آل بویه کمتر اجازه و فرصت بروز افکار و اندیشه‌ها را در این دوره به امیران علوی داد. مدارک سکه‌شناسی این دوره، پیروی از مسکوکات رایج و متداول عصر خویش و شعارها و آیات معمول آن را نشان می‌دهد که از دوره امویان آغاز شد و در دوره عباسیان پی گرفته شد. آنچه از مدارک و مستندات سکه‌شناسی دوره دوم قابل دسترسی و کشف است، کاهش قلمرو علویان به هوسم و گاهی نیز آمل است.

کتاب‌نامه

الف) فارسی

آملی، مولانا اولیاءالله (۱۳۱۳). تاریخ رویان، تصحیح عباس خلیلی، تهران: اقبال.
ابن اسفندیار کاتب، بهاء الدین محمد بن حسن (۱۳۶۶). تاریخ طبرستان، تصحیح عباس اقبال آشتیانی، تهران: پدیده خاور.

ابن حوقل، ابوالقاسم (۱۳۴۵). صوره الارض، ترجمه جعفر شعار، تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
ابن خردادبه (۱۳۷۰). المسالك و الممالک، ترجمه حسین قره‌چانلو، تهران: نشر نو.
ابن رسته، (۱۳۶۴). الاعلاق النفسیه، ترجمه دکتر حسین قره‌چانلو، تهران: انتشارات امیرکبیر.
اشپولر، برتولد (۱۳۶۹). تاریخ ایران در قرون نخستین اسلامی، ترجمه مریم میراحمدی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

اصطخری، ابواسحق ابراهیم (۱۳۶۸). مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
الشامی، فضیلت (۱۳۶۷). تاریخ زیدیه، ترجمه محمد ثقفی و علی اکبر مهدی‌پور، شیراز: انتشارات دانشگاه شیراز.
بارتولد، واسیلی ولادیمیروویچ (۱۳۷۲). تذکره جغرافیای تاریخی ایران، ترجمه حمزه سردادور، تهران: انتشارات توس.
بحرالعلوم محمد مهدی فقیه (۱۳۸۵). تاریخ تشیع و مزارات شهرستان ساری، قم: انتشارات وثوق.
بیضاوی قاضی ناصرالدین عبدالله بن عمر (۱۳۴۸). نظام التواریخ، تصحیح بهمن میرزا کریمی، تهران: انتشارات اقبال
پرگاری، صالح و پروین ترکمنی‌آذر (۱۳۷۸). تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی ایران در دوره صفاریان و علویان، تهران، سمت.

حاجی تبار، مجید (۱۳۹۳). «نشان‌شناسی مذهب شیعه بر مسکوکات علویان تبرستان»، دوفصلنامه مطالعات هنر اسلامی، بهار و تابستان: ۹۱-۱۰۶.

حدودالعالم من المشرق الی المغرب (۱۳۶۷). به کوشش منوچهر ستوده، تهران: کتابخانه طهوری.
حکیمیان، ابوالفتح (۱۳۴۷). علویان طبرستان، تحقیق در احوال، آثار و عقاید فرقه زیدیه در ایران، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

خضری، احمدرضا (۱۳۸۸). تاریخ تشیع، تهران: سمت.
رابینو، یاسنت لویی (۱۳۸۳). مازندران و استرآباد، ترجمه غلامعلی وحید مازندرانی، تهران: علمی و فرهنگی.
رضایی باغبیدی، حسن (۱۳۹۳). سکه‌های ایران در دوره اسلامی از آغاز تا برآمدن سلجوقیان، تهران: سمت.

۴۰۶ ♦ بازخوانی جغرافیای تاریخی و رویکرد مذهبی علویان زیدی تبرستان

سرفراز، علی اکبر و فریدون آورزمانی (۱۳۷۹). سکه‌های ایران از آغاز تا دوران زندیه، تهران: سمت.
طاهری شهاب، سیدمحمد (۱۳۹۰). «نمونه‌هایی از مسکوکات ضرب شده در طبرستان»، پیام بهارستان، شماره ۱۳: ۸۴۰-۸۴۳

عقیلی، عبدالله (۱۳۶۰). «سجع در سکه»، مجله آینده، شماره‌های ۱ و ۲ ماه‌های فروردین و اردیبهشت: ۳۸-۴۱.
علاءالدینی، بهرام (۱۳۹۴). سکه‌های ایران از طاهریان تا خوارزمشاهیان، مشهد، فرهنگسرای مروذشتی
فخری، محمد بن علی طباطبا (۱۳۸۹). تاریخ فخری، ترجمه محمدوحید گلپایگانی، تهران: علمی و فرهنگی.
قزوینی، ذکریا محمد بن محمود (۱۳۷۳). آثار البلاد و اخبار العباد، ترجمه جهانگیر میرزا قاجار، به تصحیح میرهاشم محدث، تهران: انتشارات امیرکبیر.

لسترنج، گای (۱۳۳۷). جغرافیای تاریخی سرزمین‌های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

مادلونگ. و (۱۳۹۰). «سلسله‌های کوچک شمال ایران بخش ششم تاریخ ایران از فروپاشی دولت ساسانیان تا آمدن سلجوقیان»، تاریخ ایران کمبریج، جلد چهارم گردآورنده ر. ن. فرای، مترجم حسن انوشه، تهران: انتشارات امیرکبیر.

مرعشی، سیدظهورالدین (۱۳۶۸). تاریخ طبرستان رویان و مازندران، به کوشش، محمد تسبیحی، تهران: شرق مستوفی، حمدالله (۱۳۶۴). تاریخ گزیده، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: نشر امیرکبیر.
مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین (۱۳۴۴). مروج الذهب و المعادن الجواهر، ترجمه ابوالقاسم پاینده، ج ۲، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

معطوفی اسدالله (۱۳۹۲). سکه‌های طبرستان، گرگان و استرآباد، تهران: نشر پازینه.
مقدسی، محمد بن احمد (۱۳۶۱). احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران.

مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۷). تفسیر نمونه، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
مهرآبادی، میترا (۱۳۸۷). تاریخ سلسله‌های محلی ایران، تهران: دنیای کتاب.
یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (۱۳۴۷). البلدان، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب (۱۳۶۶). تاریخ یعقوبی، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

ب) نوافرسی

Vardanyan, Aram R (2010). Numismatic Evidence for the Presence of Zaydi Alids in the Northern Jibal, Gilan and Khurasan from AH 250 to 350 (AD 864-961), *NC 170*, 356-374.

Vardanyan, Aram R (2011). A Rare Dirham of the Alid Rebel Abu al-husayn Ahmad ibn Muhammad (AH 270), *JONS 211* (Spring 2012): 22-23.

www.arianacoins.com

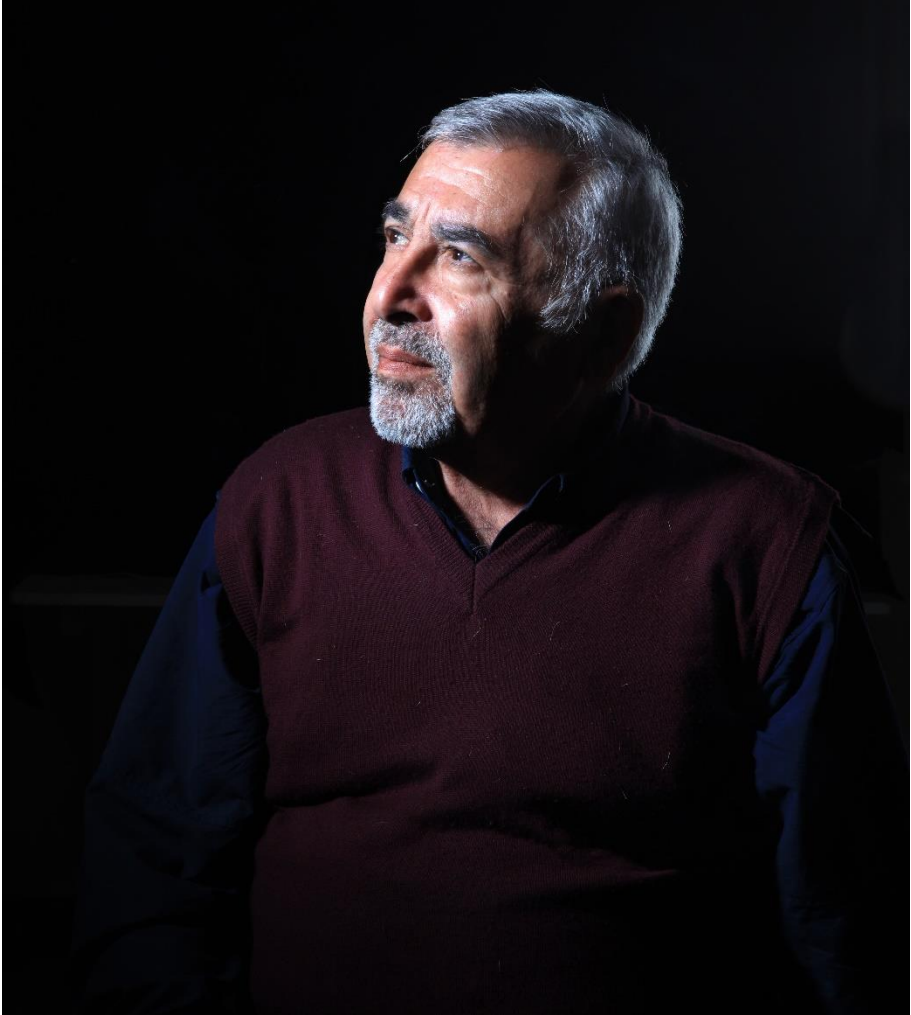
www.coinsarchives.com

www.sixbid.com

Investigation of Newly Discovered Architectural Monuments on the Slopes of Zivieh Tepe, Kurdistan. Is the Zivia Brick Building a Larger Complex? Sirwan Mohammadi Ghasriyan, Ali Hozhabri	249
Uartian Goddesses in Uartian Culture Maryam Dara	263
Fire Temple of Kalega Ali Nourallahi	283
Opinion of Some Archaeologists and Researchers about Burial in the Manner of offering Against Vultures Mehdi Rahbar	341
Notes on Eastern Iran During Post-Achaemenid, Parthian and Sasanian Period: A Preliminary Reappraisal of The Ismeo Excavations at Qal'A-Ye Tepe And Qal'A-Ye Sam In Sistan Giulio Maresca, Persian Translation: Azadeh Azadinezhad	373
Revising Geography and Political History of the Alawites Zaydi Tabaristan Referring to the Sources of Numismatic Majid Hajitabar	383
The Newly Discovered Jamalabad Caravanserai in Urmia and the Review of the Silk Road Route in West Azerbaijan Behrouz Khanmohammadi, Ali Sadraei	407
Report of the Third Season of the Archaeological Excavation of the Kahanak Site of Sarbisheh City Mohammad Farjami, Aliasqar Mahmoodi Nasab	425
Analysis of the New Inscription of Kermani Mosque (Sheikh Ahmad Jam Tomb Collection) Faramarz Saber Moghaddam	445

Contents

Rayat e Mansur Shahin Aryamanesh	9
Ancient Monuments of Gates of Asia (Preliminary Report of the Archaeological Survey of Qasr Shirin city) Ali Hozhabri	43
A Review of Settling Down of Sar Gachineh Plain Nomads Maryam Fattahi Pour, Meysam Gordi	63
The Effective Factors in the Formation and Collapse of Civilizations in Sistan Reza Mehr Afarin	83
Shahr-e Sukhteh and Its Role in the Formation of Bactria–Margiana Culture Farshid Iravani Ghadim, Hamed Tahmasebi Zaveh	101
A Study the Changes of Customs in the Shahr-e Sukhteh Based on the Funeral Tradition Zahra Rajabioun	113
Gender Segregation of Workers in the Proto Elamite Period in the Late Fourth Millennium BC in Iran Rohollah Yousefi Zoshk, Morteza Hessari, Saeid Baghizadeh, Donya Etemadifar	129
An overview of the Cows figurines of the Shahr-e Sukhteh Saeid Parsaeyan	147
Simorum, Lolobum, and Gutium; A New Clue to the Presence of Mesopotamian Ruler around Mount Bemo, Azgeleh-Kermanshah Sajjad Alibeygi, Shahram Aliyayari, John McGinnis and Nasser Aminikhah	161
A Study on the Complete Figures of the Neo-Assyrian Era Iraj Rezaei	181
Dating and Chronology of Petroglyphs in Saravan (South Eastern Iran): Based on Archaeological Evidences Hossein Moradi, Mojtaba Soltani, Hossein Sarhaddi Dadian	213
Tomb of Lor Balajuq, Urmia Behrouz Khanmohammadi, Ali Sadraei	235



**Richt, &
Tissphernes Archaeological Research Group
978-622-5684-12-6
Published in Iran (Persia)**

RAYAT-e MANSUR

Distinguished Scholars of Cultural Heritage of Iran (Vol 6)

Special Edition
in Honor of
Dr. Seyed Mansur Seyed Sajjadi

Edited by:
Dr. Shahin Aryamanesh



2022



RAYAT-E MANSUR

DISTINGUISHED SCHOLARS OF
CULTURAL HERITAGE
OF IRAN (VOL 6)

SPECIAL EDITION
IN HONOR OF
DR. SEYED MANSUR SEYED SAJJADI

EDITED BY:
SHAHIN ARYAMANESH